

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

UOT 008:316.34/.35

Tamilə Oqtay qızı Həsənova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-3829-920X>

XOCALI FACİƏSİ – TARİXİ GENOSİDDİR

Тамила Огтай гызы Гасанова
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

XODJALINSKAYA TRAGEDIYA – ETÖ İSTORİKESKİY GENOCİD

Tamila Ogtay Hasanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

THE KHOJALY TRAGEDY IS A HISTORICAL GENOCIDE

Xülasə. Xocalı soyqırımı Azərbaycan tarixinə ən dəhşətli və faciəli səhifələrdən biri kimi düşmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümündə Azərbaycan xalqının ümummillli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına öz müraciətində bu ifadələri səsləndirmişdir: “Bu vəhşicəsinə həyata keçirilən soyqırım aktı bəşəriyyət tarixinə ən dəhşətli kütləvi terror aktlarından biri kimi düşməkdədir”.

Xocalı soyqırımı zamanı 613 nəfər öldürülmüş, aldığı güllə yaralarından müxtəlif yaşda 1000 mülki şəxs əlil olmuşdur. 106 qadın öldürülmüş, 63 gənc, uşaq, 70 qoca, 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini itirmiş, 130 uşağın isə valideynlərindən biri həlak olmuşdur. Faciə gecəsi 1275 mülki şəxs əsir götürülmüş, onlardan 150-nin taleyi isə hələ də məlum olmamışdır. Bütün bunlar erməni hərbiçiləri tərəfindən xüsusi amansızlıqla və ağlasığmaz vəhşiliklə həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *Xocalı, soyqırım aktı, təhlükəsizlik, müharibə, beynəlxalq təraflər*

Резюме. Ходжалинский геноцид стал одной из самых страшных и трагических страниц в истории Азербайджана. Неслучайно в 10-ю годовщину Ходжалинского геноцида общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев обратился к азербайджанскому народу: «Этот жестокий акт геноцида – один из самых ужасных актов массового террора в истории человечества».

Во время Ходжалинского геноцида 613 человек были убиты и 1000 мирных жителей разного возраста получили инвалидность от пулевых ранений. 106 женщин погибли, 63 ребенка, 70 пожилых людей, 8 семей были полностью уничтожены, 25 детей потеряли обоих родителей, один из родителей погиб у 130 детей. В ночь трагедии в плен попали 1275 мирных жителей, судьба 150 из них до сих пор неизвестна. Все это осуществлялось армянскими военными с особой жестокостью и невообразимой дикостью.

Ключевые слова: *Ходжалы, акт геноцида, безопасность, война, международные стороны*

Summary. The Khojaly genocide is one of the most terrible and tragic pages in the history of Azerbaijan. It is no coincidence that on the 10th anniversary of the Khojaly genocide, the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev addressed the Azerbaijani people: "This brutal act of genocide is one of the most horrific acts of mass terror in human history."

During the Khojaly genocide, 613 people were killed and 1,000 civilians of different ages were disabled from bullet wounds. 106 women were killed, 63 young children, 70 elderly people, 8 families were destroyed, 25 children lost both parents, and one of the parents of 130 children died. On the night of the tragedy, 1,275 civilians were taken prisoner, and the fate of 150 of them is still unknown. All this was carried out by the Armenian military with special cruelty and unimaginable brutality.

Key words: *Khojaly, genocide, security, war, international parties*

200 ilə yaxın müddətdə Azərbaycan xalqı erməni şovinistləri tərəfindən daim etnik təmizləməyə və soyqırım siyasətinə məruz qalmışdır. Azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından qovulmuş, qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş və bütün bunlar ermənilərin törətdikləri qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Azərbaycanlıların tarixi və etnik torpaqlarından qovulması 1948-1953-cü illərdə Sovet dönməində də davam etmişdir. Kür-Araz ovalığına yerləşdirilən 150 min azərbaycanlı Ermənistandan deportasiya olunmuş və 1988-ci ildə tarixi torpaqlarında yaşayan 250 min azərbaycanlı bu ərazidən uzaqlaşdırılmışdır. Beləliklə, Ermənistan monoetnik bir dövlətə çevrilmişdir. 1988-ci ildən bəri Dağlıq Qarabağ ətrafında cərəyan edən hadisələr, erməni ideoloqlarının “Ermənistan dənizdən dənizə” çılgın ideyasını həyata keçirmə istəkləri kəndlərin, şəhərlərin dağıdılmasına, on minlərlə günahsız insanın ölümünə, ölkədən çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən yüz minlərlə azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından uzaqlaşdırılmışdır [2].

Ermənistan dövləti bütün beynəlxalq normaların əksinə olaraq, cinayətlərə və vəhşiliklərə hazır olduğunu nümayiş etdirməklə, Dağlıq Qarabağı uzun müddət zəbt etməyə çalışmışdır. 20-ci əsrin faciəsi olan Xocalı soyqırımını ermənilərin bu təcavüzkar və cinayətkar siyasətinin nəticəsidir. İyirminci əsrin sonunda baş verən Xocalı faciəsi təkcə Azərbaycan xalqına deyil, bütün insanlığa qarşı yönəlmiş ən ağır cinayətlərdən biridir. Xocalı soyqırımını Xirosima, Naqasakiki və Songmi kimi əsrin dəhşətli faciələri ilə bir səviyyədə qiymətləndirilə bilər.

Xocalı şəhərini hədəf seçən ermənilərin də xüsusi məqsədi var idi. Əgər bir tərəfdən məqsəd Qarabağın dağlıq hissəsindəki strateji maneələri məhv etmək idisə, digər tərəfdən ermənilər sadəcə qədim zamanlardan bəri xalqın tarixi və mədəni ənənələrini əks etdirən bir yaşayış məskəni olan Xocalını tamamilə məhv etmək istəyirdi.

Xocalıda yerləşən kromlexlər, dolmenlər, sikloplar, kurqanlar və digər abidələr, habelə müxtəlif ev əşyaları insan cəmiyyətinin inkişaf

dinamikasını əks etdirən mədəniyyət nümunələridir. Erməni işğalından sonra bütün bu mədəniyyət abidələrinin, ən qədim dəfn yerlərindən biri sayılan Xocalı qəbiristanlığının yeni müharibə texnologiyaları vasitəsilə erməni vandalizminin bariz nümunəsi kimi dağıdılması dünya mədəniyyətinə qarşı yönəlmiş bir zorakılıqdır.

26 fevral 1992-ci ildə 7 min əhalisi olan Xocalı şəhərindəki erməni hərbi birləşmələri soyqırım aktı həyata keçirdi. Hərbi hissələr tərəfindən şəhərə hücum zamanı burada yalnız üç min nəfər var idi. Çünki sözügedən şəhər 4 aydan çoxdur ki, mühasirədə olduğundan, əhalinin əksəriyyəti buranı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Hücum mayor Ohanyan Seyran Mişeqoviçin rəhbərliyi altında 366-cı alayın 2-ci taboru (bu anda Ohanyan Seyran Dağlıq Qarabağdakı qanunsuz rejimin “müdafiə naziri” idi), 3-cü tabor komandirliyində baş tutmuşdur. Yevgeny Nabokikhin 1-ci taborun qərargah rəisi Chitchyan Valery Isaevich və alayın 50-dən çox erməni zabiti toplanmışdır. (“Xocalının işğalı ilə bağlı istintaq materiallarından.”)

Qaçmaq istəyən əhalinin bir hissəsi əvvəlcədən hazırlanmış pusqularda öldürülmüşdür. Rusiya İnsan Haqları Mərkəzi “Memorial”ın verdiyi məlumata görə, 4 gündə Xocalıdan 200 cəsəd Ağdama gətirildi, onlarla cəsədin təhqir olunması faktları qeydə alındı. Ağdamda 181 cəsəd (13-ü uşaq olmaqla 130 kişi və 51 qadın) məhkəmə-tibbi ekspertizadan keçirildi. Müayinə zamanı məlum olmuşdur ki, 151 nəfərin ölümünə səbəb güllə yaraları səbəb olmuş, 20 nəfər qəlpə yaraları ilə, 10 nəfər küt əşyalarla vurularaq öldürülmüşdür. Qanuni Müdafiə Mərkəzi də canlı insanların saç dərisinin soyulması faktını qeyd etmişdi [16, s. 34].

Xocalı soyqırımını epizodları dəhşətli faktları əks etdirir. Erməni hərbiçilərinin tələb etdiyi “Bu torpaqlar Böyük Ermənistanın bir hissəsidir” sözlərini söyləməkdən imtina edən Xocalı, Antiga sakini diri-diri yandırıldı. Digər bir Xocalı sakini Səriyyə Talibova 4 Ahıska Türkünün və 3 azərbaycanlının bir erməninin qəbri üstün-

də başı kəsildiyini söylədi. Sonra daha iki azərbaycanlının gözləri çıxarıldığını nəql etmişdilər.

Ermənilər Xocalıdakı hücum zamanı qadın olunmuş 5.45 çaplı patron və kimyəvi silahdan istifadə etmişdilər. Bütün bunlar Ermənistan tərəfindən Cenevrə Konvensiyasının protokollarının pozulması və mülki əhaliyə qarşı soyqırımın həyata keçirilməsi faktını təsdiqləyir.

Xocalı soyqırımına beynəlxalq ölkələrdən gələn reaksiyalar. Xocalı soyqırımının xüsusi amansızlıqla törədilməsi rusları, gürcüləri, ingilisləri, fransızları, almanları, amerikalıları və başqa ölkələrin vətəndaşı olan digər jurnalistləri və publisistləri dəhşətə gətirmişdir.

Xocalı qaçqınlarının BMT, Avropa Birliyi Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına müraciətində deyilir: “Artıq 10 ildən çoxdur ki, biz Xocalı qaçqınları kimi ürəyimizdə ağrılarla və eyni zamanda, böyük ümidlə bütün sülhsevər xalqlara, bütün beynəlxalq təşkilatlara müraciət edirik. Erməni hərbi təcavüzü nəticəsində başımıza gələn bəlaya biganə qalmamağınızı xahiş edirik. İnanırıq ki, BMT, AB və ATƏT kimi dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları, sülhsevər ölkələr Ermənistan kimi bir dövlətin təcavüzünə və özbaşınalığına qarşı tədbirlər görəcəklər”.

Dünyada qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyalar, dünya qanunları Xocalı faciəsi kimi soyqırım aktlarını pisləyir, qəbul edilməz olduğunu bildirir. Azərbaycan xalqı 9 dekabr 1948-ci il tarixli “Soyqırımı Cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması” Konvensiyasını rəhbər tutaraq, Ermənistan Respublikasına qarşı BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə iddia qaldırmaq hüququna malikdir. Dünya bilməlidir ki, bu cinayət yalnız Azərbaycan xalqına deyil, eyni zamanda, bütün insanlığa qarşı yönəldilmişdir. Bu gün Ermənistanda yüksək vəzifələr tutan insanlar: Seyran Ohanyan, Serj Sarkisyan, eləcə də Robert Köçəryan və digərləri, soyqırımı həyata keçirənlər olaraq beynəlxalq məhkəmə qarşısında cavab verməlidirlər.”

Əlbəttə ki, bu növ insanlığa qarşı cinayətlər cəzasız qalmamalıdır. Ermənistanın hərbi-siyasi təcavüzü dünya birliyi tərəfindən günahlandırılmalıdır. Beynəlxalq təşkilatlar, dünya ölkələrinin parlamentləri, Ermənistan Respublikasının Azərbaycan ərazisində törətdiyi Xocalı soyqırımına həqiqi bir soyqırım kimi beynəlxalq, siyasi və hüquqi qiymət verməlidirlər [5, s. 2].

“Soyqırım” anlayışının hüquqi mənası BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 A (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırımı Cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya ilə müəyyən edilir. Bu Konvensiyanın əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- belə bir qrup üzvlərinin öldürülməsi;
- belə bir qrup üzvlərinə ciddi bədən xəsarəti və ya ruhi zərər vurmaq;
- tam və ya qismən fiziki məhv edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yaşayış şəraitinin hər hansı bir qrupu üçün qəsdən yaradılması;
- belə bir qrupun mühitində uşaq doğmağın qarşısını almaq üçün hazırlanmış tədbirlər;
- uşaqların bir insan qrupundan digərinə zorla köçürülməsi.

Soyqırım cinayəti üçün xüsusi niyyət zəruri bir element sayılır. Bu obyektiv xüsusiyyət soyqırım cinayətini digər oxşar beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Soyqırım cinayətini təşkil edən əməllərin hər biri qəsdən və əvvəlcədən hazırlanmışdır. Bu hərəkətlər heç bir halda təsadüfən və ya səhlənkarlıq nəticəsində törədilə bilməz. Eyni zamanda, bu cür hərəkətləri etmək niyyətləri və mümkün nəticələrinin ümumi məlumatlandırılması onları soyqırım kimi qiymətləndirmək üçün kifayət deyil. Burada cinayət niyyətinin və ya hərəkətin mənfəi nəticələri ilə əlaqəli xüsusi bir niyyətin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Qaçmağa çalışan mülki Azərbaycan əhalisinin xüsusi hazırlanmış pusqularından pulemyotlardan, bombalardan və digər silah növlərindən atəş açılması soyqırım niyyətini bir daha sübut edir.

Bu cinayət və soyqırım hadisəsi birmənalı şəkildə Azərbaycan xalqına və milli qrupuna qarşı yönəlmişdir.

Soyqırım cinayətini təhlil edərkən onun üç əsas hissəsi müəyyən edilir:

- bilinən bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupun olması;
- belə bir qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyətinin olması;
- soyqırım kimi şərh olunan hər hansı bir hərəkətin (actus reus) tanınmış bir qrupa aid edilməsi.

Nəticə olaraq, bir soyqırım aktı mütləq milli, etnik, irqi və ya dini qrupa qarşı yönəldilməlidir. Başqa bir qrupa, məsələn, siyasi və ya

sosial qruplara yönəlmiş bu cür hərəkətlər, soyqırım olaraq qəbul edilə bilməz.

Soyqırım anlayışı qadağan edilmiş bir hərəkətin ümumi nəticələri üçün xüsusi bir niyyət tələb edir. Niyət soyqırım cinayətinin xarakterik bir xüsusiyyəti olaraq, bir neçə fərqli komponenti birləşdirir:

– niyyət təsadüfən müəyyən bir qrupa aid bir və ya daha çox şəxsin məhv edilməsindən deyil, qrupun bütövlükdə məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım qurbanlarını müəyyənləşdirmək üçün həlledici meyar onların fərdiliyi deyil, məhz bir qrupa aid olmalarıdır;

– niyyət qrupu bu şəkildə məhv etmək olmalıdır. Soyqırım bütün insan qrupu üçün mövcud olma hüququnun inkar edilməsidir. Və bir şəxsin öldürülməsi (soyqırım) bir şəxsin yaşamaq hüququnu tanımaqdan imtina kimi xarakterizə olunur. Buna görə aktus reus (qadağan edilmiş hərəkət) bir nəfərlə məhdudlaşa bilər, lakin kişilər rea (niyyət) qrupun varlığına qarşı yönəldilməlidir;

– soyqırımın niyyəti qrupu tam və ya qismən məhv etmək olmalıdır;

– niyyət məhz milli, etnik, irqi və ya dini qruplardan birinin məhv edilməsində olmalıdır.

Soyqırım cinayətinə görə məsuliyyəti müəyyənləşdirmək, bütün bir qrupun məhvi kimi son nəticənin əldə edilməsini tələb etmir. Bunun üçün etnik qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək məqsədi ilə cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətlərdən birini etmək kifayətdir [7, s. 3].

Soyqırımın obyektiv tərəfi olan məhv anlayışı fiziki və ya bioloji təsir ilə həyatdan məhrum etmək deməkdir.

BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi soyqırım hərəkətlərinin qadağan edilməsi öhdəliklərini erga omnes öhdəlikləri adlandırmışdır.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Soyqırım Cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair Konvensiyanın əsasını təşkil edən prinsipləri bütün dövlətlər üçün məcburi olaraq tanımışdır.

Aşağıdakı sənədlər Xocalı hadisələrini beynəlxalq hüquq əsasında bir soyqırım cinayət əməli kimi qiymətləndirməyə imkan verir:

1. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260A (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırımı Cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiya.

2. Nürnberg Hərbi Məhkəməsinin Nizamnaməsi (Nizamnamədə soyqırım cinayətindən açıq şəkildə bəhs edilməsinə baxmayaraq, soyqırımı təşkil edən hərəkətlər insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri kimi qiymətləndirilir).

3. Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Əsasnaməsi (maddə 4)

4. Ruanda üçün Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Əsasnaməsi (maddə 1).

5. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin statusu (Maddə 6).

6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (maddə 103).

7. “Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı.

Beynəlxalq hüquq soyqırım cinayəti ilə əlaqədar aşağıdakıları müəyyən etmişdir:

1. Soyqırım cinayətini törədənlərin mühakimə olunması və cəzalandırılması qaçılmazdır.

2. Cinayətin quruluşu yalnız bir soyqırım aktının törədilməsi deyil, həm də soyqırımı törətmək üçün hazırlanmış bir sui-qəsd, birbaşa və kütləvi şəkildə soyqırımı təşviq etmək, soyqırım təşəbbüsü və soyqırımda iştirak etməkdir.

3. Soyqırım cinayətini törətmiş şəxslərə ümumdünya yurisdiksiyasının prinsipləri tətbiq edilməlidir.

4. Soyqırım cinayətinin törədilməsində əmrin icrasına istinad məsuliyyətdən azad etmir.

5. Liderlər soyqırım cinayətinin qarşısını almaq üçün tədbir görməməyə görə məsuliyyət daşıyırlar.

6. Soyqırımı cinayətlərinə görə, cinayət məsuliyyətinin tətbiqi üçün iddia müddətini nəzərə almaq vacib deyildir.

7. Soyqırım cinayətinə qanunun geriyyə dönmək şəkildə tətbiq edilməsinə icazə verilir.

8. Soyqırım cinayətini törədənlər cinayət təqibi üçün müraciət edən ölkəyə təhvil verilməlidir.

Beləliklə, Xocalıda əhaliyə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən hərəkətlər, beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğun olaraq – *soyqırımı və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq insanlığa qarşı cinayətdir.*

“Xocalı faciəsi beynəlxalq bir cinayət kimi Ermənistan Respublikasının Azərbaycan xalqına qarşı yönəlmiş soyqırım siyasətinin ay-

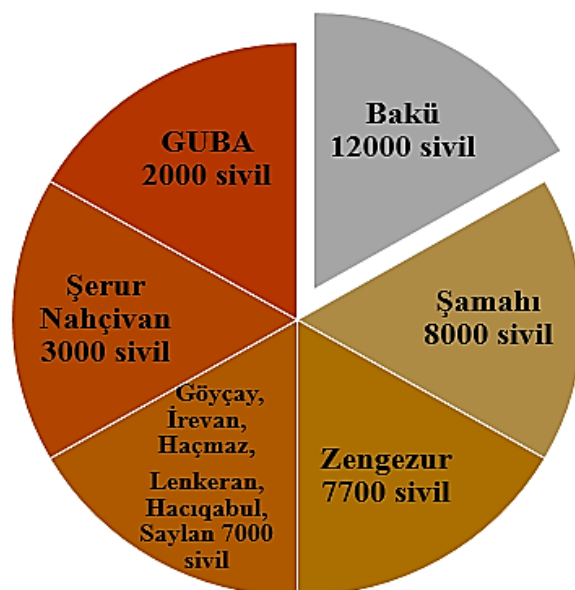
rılmaz hissəsidir” başlıqlı və Milli Akademiyanın İnsan Hüquqları İnstitutunun Ekspert Şurası tərəfindən qəbul edilmiş bu sənəd 19 fevral 2002-ci il tarixində Azərbaycan Elmləri, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, Türkiyə, Gürcüstan, Rusiya və digər dövlətlərin parlamentlərinə, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarı, Parlament Assambleyası kimi beynəlxalq təşkilatlara göndərilmişdir.

Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə tabe olan bir milyondan çox insan çətin şəraitdə yaşamış, çadır şəhərciklərində, yığma evlərdə, yük vaqonlarında və yaşamaq üçün uyğun olmayan digər yerlərdə sığınacaq tapmışdılar.

Ermənistan dövləti BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ilin aprel ayında 822, iyul ayında 853, oktyabrda 874 və noyabrda 884 sayılı Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan ordusu tərəfindən işğalı ilə əlaqədar qəbul etdiyi qətnamələrə, bununla beynəlxalq ictimaiyyəti görməməzlikdən gəlmişdir [16, s. 44].

Qarabağ probleminin ədalətli həlli üçün Azərbaycan dövlətinin tutduğu ardıcıl, prinsipi al və qətiyyətli siyasi xətt, Azərbaycan Respublikasının konstruktiv mövqeyi dünya dövlətlərinə yaxşı məlum olmuşdur. Problemin sülh və danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin əsas istiqamətləri 1996-cı ilin dekabrında ATƏT-in Lissabon zirvəsində dünyanın 53 dövləti tərəfindən təsdiqlənmiş və dəstəklənmişdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, insanlar eyni planetin sakinidir və bu ortaq ev ölüm və qanla təhdid edənlərə qarşı qətiyyətli və birgə mübarizə aparılmalıdır. 21-ci əsrə xoşbəxtliklə daxil olan xalqların adından, ədalət naminə, ən yüksək insani istəklərin təntənəsi naminə, dövlətlər, dünya parlamentləri, beynəlxalq təşkilatların bərpa olunmasına dəstək verəcəyinə Azərbaycan hər zaman inanmışdır. Qarabağ probleminin sülh və danışıqlar yolu ilə həll olunmasının tərəfdarları olaraq, dövlətlərin, dünya parlamentlərinin, beynəlxalq təşkilatların birgə səyləri nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin olunacağına bir daha əmin olduğunu bildirir.

28 May 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra 31 Mart 1918-ci il hadisələrinə xüsusi diqqət yetirildi və 15 iyul 1918-ci ildə Nazirlər Şurası faciəni araşdırmaq üçün fəvqəladə bir “İstintaq Komissiyası” yaratmağa qərar verdi. Komissiya mart soyqırımı, ilk mərhələdə Şamaxı şəhərindəki təqiblər və İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri ağır cinayətlərin istintaqı ilə başladı. Bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün 1918-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin tərkibində xüsusi bir qurum yaradıldı.

Qeyd edilməlidir ki, bu, əslində bir əsrdən çox davam edən azərbaycanlıların soyqırımına və torpaqlarımızın işğalına qarşı siyasi qiymət vermək üçün tarixdə ilk cəhd idi. Lakin 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dağılmasından sonra 31 Mart Soyqırımı İstintaq Komissiyası və Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi yanında xüsusi bir qurum faktları dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün yaradıldı. Beləliklə, ermənilər və bolşeviklər tərəfindən düzgün bir siyasi və hüquqi qiymətləndirmənin beynəlxalq aləmdəki həqiqətləri ortaya qoymasının qarşısı alındı. Ermənilər və bolşeviklər tərəfindən Azərbaycan mülki vətəndaşlarına qarşı törədilən soyqırım 30 mart-2 aprel 1918-ci il tarixləri arasında törədilmişdir [2].

Ermənilər və bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanda və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı nəticəsində həyatını itirənlərin sayı sağdakı cədvəldə göstərilir:

31 Mart 1918-ci il Soyqırımından səksən il sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu dəhşətli hadisələrə adekvat siyasi qiymət verərək 31 Mart 1918-ci il tarixini elan etdi və 26 Mart 1998-ci ildə “Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında Fərman” imzaladı. 80 il sonra bu gün “Azərbaycan Soyqırımı Günü” elan edildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında Fərman”da deyilir:

“XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın bütün faciələri, torpaqlarının işğalı ilə birlikdə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi düşünülmüş və sistematik soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil edirdi. Bu hadisələrdən yalnız biri – 1918-ci il Mart soyqırımı üçün siyasi qiymətləndirmə aparıldı. Bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan Azərbaycan Respublikası soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək öhdəliyini sona qədər həyata keçirmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq qəbul edir”.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri, Prezident Heydər Əliyev 31 Mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü” ilə əlaqədar aşağıdakı açıqlamalar vermişdir:

“Nə qədər çətin olsa da, bu gün və gələcəkdə şərəfli və müqəddəs bir iş kimi qorunmalıdır. Bu, soyqırım qurbanlarının xatirəsinə indiki nəslin müqəddəs borcudur.”

Onu da bildirmək istərdik ki, 1918-ci il 30 mart-2 aprel 1918-ci il tarixlərində Qubanın yalnız şəhər mərkəzi daxil olmaqla 167-dən çox kəndi ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edildi və azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti tətbiq edildi. Son 20 ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti çərçivəsində araşdırmalar genişləndirilmiş və bu araşdırmalar nəticəsində bir çox yeni məlumat və sənəd aşkar edilmişdir. Azərbaycanın Quba şəhərində aparılan qazıntıları nəticəsində çıxarılan kütləvi məzarların bu soyqırım faciəsinin ən qanlı epizodlarından biri olduğunu demək mümkündür.

01 Aprel 2007-ci il araşdırmalarından sonra bölgədəki qazıntılar zamanı Quba soyqırımı qəbiristanlığı tapıldı və bununla da erməni vəhşiliyi bir daha dünyaya sübut olundu. Azərbaycan Nazirlər Kabineti, 2009-cu ildə Quba şəhərində “31 Mart Soyqırımı qurbanlarını yaşatmaq üçün Fəaliyyət

Planı”nı təsdiqlədi və qazıntılardan sonra çıxarılan kütləvi məzarlıqdan ərazidə bir abidə kompleksi inşa edilməsinə qərar verildi [8, s. 5].

2007-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Milli Sosial Elmlər Akademiyasının tərkibindəki Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun tədqiqatçıları kütləvi məzarlıqda geniş araşdırmalara başladı və tədqiqatlar 2008-ci ilin sentyabrında başa çatdı. Bu tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Milli Sosial Elmlər Akademiyasının tərkibindəki Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun tədqiqatçıları qəbiristanlığın 1918-ci ildə ermənilərin yerli mülki əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımla əlaqəli olduğunu rəsmi olaraq müəyyənləşdirdilər. Tədqiqat nəticəsində qəbiristanlıqda 400-dən çox müxtəlif yaşda insanın qalıqları tapıldı. Soyqırım nəticəsində azərbaycanlıların 50-dən çox uşaq, 100-dən çox qadın, qalanlarının isə əsasən yaşlı kişilər olduğu üzə çıxdı [6, s. 35]. Ermənilər tərəfindən soyqırıma məruz qalan azərbaycanlı mülki şəxslərin, habelə Quba şəhərində yaşayan ləzgi, yəhudi, tat və digər etnik qrupların nümayəndələrinin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürüldükləri və bir çoxunun məzarlarda dəfn edildiyi məlum oldu.

Quba şəhərində ortaya çıxarılan qəbiristanlıqda qurulan Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi 18 sentyabr 2013-cü ildə açıldı. Açıq mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir:

“Əlbəttə ki, Sovet dövründə bu həqiqətlər bizdən qorunurdu, çünki tarix təhrif olunmuşdu. Burada illərdir ki, Azərbaycan xalqının qanını tökən və iyrənc adlarından bəhs olunan quldurlar Şaumyan və onun kimi digərləri tərəfindən qəhrəman kimi bizə təqdim edildi. Bunun böyük bir faciə olduğu acı bir həqiqətdir.

Xalqımızı uzun illər təqib edən ünsürlər Sovet tarixində qəhrəman kimi təqdim olunduğundan, onların şərəfinə abidələr ucaldıldı. Yalnız müstəqillik dövründə həqiqi ədalət bərpa edildi və Bakı şəhəri həmin abidələrdən təmizləndi. Bu abidələrin yerinə bu gün burada Sahil Parkı da daxil olmaqla, gözəl parklar yaradıldı. Beləliklə, tarix və ədalət öz yerini qazandı. Bu gün gənc nəsil də bilməlidir ki, xalqımız keçmişdə hansı fəlakətlərlə üzləşmişdir”.

Həmçinin 18 yanvar 2018-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “1918-ci il 30 mart-2 aprel tarixlərində er-

mənilər tərəfindən törədilmiş mülki azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyinin beynəlxalq səviyədə tanınması haqqında” fərman imzalandı. Bu fərmanda ortaya çıxan tarixi faktlar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında və sonrasinda erməni millətciləri tərəfindən həyata keçirilmiş qanlı hərəkətlərin coğrafiyasının daha geniş olduğunu və faciə qurbanlarının sayının dəfələrlə çox olduğunu sübut etdi.

30 ilə yaxın qarşıdurma, nəhayət, hərbi yolu ilə həllini tapdı. Haqsız tökülmiş qan yerdə qalmadı. Xocalı qurbanlarının qisası alındı. İndi onların ruhu sakitləşə bilər ki, bu torpaqlarda azərbaycanlı övladları gəzir. Nankor qonşularımızı buradan artıq şanlı ordumuz qovub çıxarıb. Lakin dünya ölkələri hələ ki, bu soyqırımlara öz birmənalı münasibətlərini bildirməkdən vaz keçirlər. Azərbaycan diasporu hər bir təmsil etdiyi ölkələrdə saysız aksiyalar təşkil edir. Cavab – sükutdur!

2020-ci il Üçlü Bəyannamənin imzalanması nəticəsində tərəflərin hər birinə müəyyən mənfəət qazandırsa da, bu Azərbaycan üçün psixoloji və mədəniyyət baxımından əhəmiyyətli bir inkişaf kimi qəbul edilə bilər. Eynilə, otuz ildir ki, “məğlubiyyət” təzyiqi altında olan Azərbaycan 44 günlük müharibəni qalib olaraq başa vurdu.

Növbəti dövrdə baş verəcək hadisələrin gedişatını proqnozlaşdırmaq asan deyil. Bununla yanaşı, bölgədə Rusiyanın aktiv sözlədiklərinə uyğun olaraq, bir sülh prosesinin başlanacağı ehtimalı yüksəkdir. Azərbaycan milli maraqlara uyğun hərəkət etmək, cərəyan edən hadisələri diqqətlə izləmək, icra prosesi, Rusiya və Türkiyə ilə sıx dialoq və əməkdaşlıq şəraitində sülh prosesində nəzərə alınması vacib olan mövzulardır.

Ədəbiyyat:

1. Ağasahqızı, Y. “Xocalı soyqırımı insanlıq əleyhinə törədilmiş qəddar cinayətdir”, – 2021, 26 fevral, – № 37, – s. 16.
2. Xocalı soyqırımı qabaqcadan, gizli və ciddi hazırlanmış müharibə cinayətidir: [Politoloq-jurnalist Rövşən Novruzovun Vladimir Savelyev və onun məşhur “Məxfi arayış”ı və başqa müvafiq qaynaqlar barədə növbəti açıqlaması haqqında], Xalq qəzeti. – 2021, 2 aprel. – № 66. – s. 8.
3. Cəbrayilov, A. “Erməni faşizminin baş qaldırmasına yol verməmək, həqiqətləri beynəlxalq müstəvidə çatdırmaq əsas vəzifədir”, Respublika – 2021, № 55, – s. 4.
4. Rəşid, Leyla. Riçard Lapaitis: “Xocalı soyqırımı mənim həyat yolu daşdı, hərbi jurnalist oldum”, Xalq qəzeti – 2021, № 45, – s. 12.
5. Sarıyeva, İ. “Dünya ölkələrində sayca artan Xocalı abidələri – ən yeni dövlətçilik tariximizin tutarlı faktları”, Bakı xəbər – 2021, № 38, – s. 10.

Şübhəsiz ki, Üçtərəfli Bəyannamənin gətirdiyi sülh prosesi Azərbaycan xalqını tam qane etməmişdir. Rusiyanın Qafqaz bölgəsində iki yüz ildən artıq bir müddətdə davam edən müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq, strategiya və taktikası formal olaraq dəyişsə də, keçmiş baxımından o qədər də dəyişməyib: bölgənin demografik quruluşunu pozmaq bölgədə yerləşərək qalıcı olmağa çalışan hərbi güc yerləşdirmək (qarşıdurma yaratmaq) üçün bəhanədir. Azərbaycanın gələcəkdə bu kimi siyasətlərin icrasının əleyhinə durması yalnız türk-islam ölkələri ilə birlik sayəsində mümkün ola bilər.

Problemin aktuallığı. Hər hansı bir regionun, ölkənin, ümumilikdə isə bəşəriyyətin əsas problemlərinə nüfuz etmək və təsir göstərmək yalnız siyasi arenada mümkündür. Cəmiyyətdə isə güc strukturları və təsir vasitələrinin mənbəyi xalq kütlələridir. Bundan başqa bu strukturlara medianı da əlavə etmək müvafiq olar. Bu kimi mövzuda elmi məqalələrin yazılması bəşəriyyətə ağırlı səhifələrimizi çatdırmaqdır. Bu baxımdan bu işin aktuallığı öz mövqeyini saxlamaqdadır.

Problemin elmi yeniliyi. İllər boyu Avropa ölkələri Azərbaycana kağız üzərində dəstək olub, ərazilərinin geri qaytarılmasına köməklik göstərəcəyini vəd edirdilər. Bizim xalqımız çox dözdü. Artıq bu məsələyə öz gücümüzlə nail olduq. Xocalı faciəsinin qurbanlarının qanı yerdən götürüldü. Məhz bu istiqamətdə yeni Bəyannamələr imzalandı. Tədqiqat işinin hazırlanmasında təkcə elmi mənbələrimiz deyil, həm də gündəlik informasiya mənbələrinə, faktlara, internet resurslarına, tarixi əhəmiyyət kəsb edən yerlərə ziyarət etməklə yanaşılıb və bu faktların üzə çıxarılmasına üstünlük verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Elmi məqalədə sadalanan bütün məlumatlar çox sayda elmi ədəbiyyatdan və elmi praktikadan qidalanıb. Bu məqalə məlumat zənginliyi baxımından səmərəli bir praktiki mənbə kimi çıxış edə bilər.

6. Sükut dəqiqəsi, “Fevralın 26-da Bakı vaxtı ilə saat 17:00-da Azərbaycanın bütün ərazisində Xocalı soyqırımını qurbanlarının xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad olunub”, Azərbaycan. – 2021, № 45.
7. İsmayilova, L. “Khojaly genocide through eyes of artists” AzerNews 2021, March 2-3, № 23. – P. 1.
8. İsmayilova, L. “Documentary about Khojaly tragedy shown within "Justice for Khojaly" campaign”, AzerNews. – 2021, № 22, – p. 7.
9. Mammadov, A. “Azerbaijanis around world commemorate Khojaly genocide”, – 2020, February 27-28. – № 18, p. 4.
10. Mammadov, A. “Baku: Khojaly genocide part of Armenia's systematic practice of atrocities”, AzerNews 2020, № 18, p. 3.
11. Kerimkhanov, A. “Khojaly genocide: Bleeding wound of Azerbaijani people”, AzerNews. – 2019, – №15, – p.4.
12. Kerimkhanov A., Hasanov A. “Khojaly tragedy is bloodiest tragedy after collapse of USSR”, AzerNews – 2018, № 81, – p. 4.
13. Shirinov R. “Murderers of kids and women are among Armenia’s leadership: [Khojaly genocide]”, – № 18, – p. 4.
14. Shirinov, R. “Azerbaijani mission: Armenia FM had nothing to share with UN Council on human rights: [Khojaly genocide]”, – 2018, March 2, № 17, – p. 4.
15. Mustafayev, B. “26 Şubat 1992 Hocalı soyqırımını üzerine – 26 February 1992 on the Genocide Khojali”, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi – 2013, № 2, – 59 s.
16. Mustafayeva, N. “Hocalı katliamının bir genosit olduğuna dair uluslararası hukuki deliller”, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, – 2013, № 2, – 124 s.

E-mail: toma.hasan@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. N.M. Muxtarova,*

filol.ü.fəls.dok., dos. N.B. İmamverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2022.